

УДК 352(430)

Євтушенко О.Н., кандидат політичних наук, доцент кафедри державної служби Інституту державного управління Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРИНЦИПІ СУБСИДІАРНОСТІ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ

У статті розглядається досвід децентралізації державної влади у Німеччині на принципі субсидіарності. Запровадження цього принципу в країні посилює внутрішню єдність держави і дозволило місцевому самоврядуванню самостійно надавати громадянам якісні публічні послуги, які раніше надавали державні органи. Також застосування цього принципу допомагає захищати права територіальних громад, органів місцевого самоврядування всіма правовими засобами.

The experience of decentralization of the state power in Germany on the principle of subsidiarisation is analyzed in the article. Realization of this principle increased the internal unification of the state and gave a possibility for the local government independently provide citizens with quality public services, which were in the competence of the state institutions before. Also realization of this principle helps to safeguard the local communities, local governance bodies with all the legal instruments.

Проблема взаємодії державної влади й місцевого самоврядування в Україні, як ніколи, актуальна тому, що наявна база для функціонування місцевого самоврядування не достатня. Це стосується визначення межі компетенції місцевого самоврядування, забезпечення його стабільними джерелами доходів, формування міжбюджетних відносин, удосконалення системи місцевого оподаткування тощо. Крім того, сьогодні назріла необхідність формування багаторівневої ієрархічно не супідрядної системи місцевого самоврядування з визначенням обсягу компетенції кожного рівня й відповідних йому дохідних джерел, які б забезпечували стабільне надходження доходів до муніципального бюджету для виконання покладених на місцеве самоврядування функцій.

Питання децентралізації державної влади привертає значну увагу до принципу субсидіарності, тому є потреба у вивченні теорії й практики його

застосування для впровадження в правовій системі нашої держави [9].

Крім того, порівняння економічної ефективності централізованих та децентралізованих країн свідчить про те, що економічні досягнення найвищі в тих країнах, у яких значна частина державних завдань вирішується на місцевому та регіональному рівнях [2]. Тому деякі дослідники у рамках Програми розвитку ООН пропонують принцип субсидіарності як рецепт подолання існуючих в Україні соціально-економічних проблем [13].

Актуальність статті полягає в тому, що у Конституції України зафіксований принцип відокремлення місцевого самоврядування від системи органів державної влади, але його реалізація не забезпечена відповідним розподілом повноважень у вирішенні місцевих питань. Відсутні джерела фінансування для вирішення питань, які належать до компетенції місцевого

самоврядування. На думку автора, співвідношення місцевого самоврядування й держави повинне відбуватися на принципі субсидіарності, за допомогою якого вирішуватимуться питання розмежування функцій і компетенції між різними рівнями територіального управління.

Метою дослідження є вивчення досвіду Німеччини щодо впровадження в діяльність державної влади і місцевого самоврядування принципу субсидіарності й використання цього досвіду в специфічних умовах України.

У роботі використані праці вітчизняних та іноземних вчених, таких як: М. Багмета [1], Т. Вюртенбергера [2-3], Р. Граверта [4], С. Давиденка [5], О. Їжак [8], Б. Калиновського [9], Ф. Кнемайера [10], А. Матвієнка [11], Р. Паннетта [16], О. Яцунської [15] та ін.

В іноземних державах використовуються різні моделі взаємодії державної влади і місцевого самоврядування, які створюються з урахуванням особливостей розвитку тієї чи іншої країни. Залежно від прийнятої в державі моделі встановлюється відповідна нормативно-правова база, забезпечується механізм контролю держави за функціонуванням муніципалітетів, розподілу місцевих функцій.

У більшості демократичних країн створені багаторівневі системи державного управління, побудовані на принципі субсидіарності, який вимагає, щоб рішення у державі приймалися на нижньому рівні, а верхні ланки управління втручалися у будь-які дії тільки в тому разі, якщо ці дії будуть ефективнішими за відповідні дії нижніх ланок [18]. Принцип субсидіарності призначений для того, щоб максимально забезпечити вирішення на низовому рівні тих питань, які передавати нагору немає потреби [1]. Принцип субсидіарності дозволяє здійснювати постійну перевірку діяльності на рівні співтовариства [17]. Крім того, за допомогою цього принципу відбувається формування компетенції кожного рівня влади, розподіл між ними повноважень, відповідальності й гарантії їхньої діяльності.

Оптимальне співвідношення між державним управлінням і місцевим самоврядуванням у різних країнах відбувається по-різному, виходячи з історичних, національних і географічних особливостей. Однак, на думку автора, структура адміністративно-територіального поділу країн континентальної Європи припускає, що місцеве самоврядування є невід'ємною частиною єдиного державного устрою країни, тому, незалежно від форми державного устрою, європейські держави (федеративні, унітарні) все активніше використовують місцеві органи влади в процесі державного управління, застосовуючи принцип субсидіарності, який знайшов відображення в ч. 3 ст. 4 Європейської Хартії місцевого самоврядування [7]. Відповідно до нього, здійснення державних повноважень повинне покладатися на органи влади, найбільш близькі до громадян, тобто на органи місцевого самоврядування. Вони в межах, установлених законом, мають повну

свободу дій для здійснення владних ініціатив з будь-якого питання, що не виключене з їхньої компетенції й не віднесене до компетенції іншого органу влади [6, с. 169].

На думку Б. Калиновського, одним із трьох рівнів існування принципу субсидіарності є "організація інститутів влади (під якою розуміється розподіл владних повноважень у цілому, а не тільки на рівні місцевих органів влади – між рівнями, які наділені юрисдикцією і засобами її реалізації у відповідних сферах своїх повноважень)" [9]. Тому, вважає він, субсидіарність – це "коли ресурси одного суб'єкта недостатні для виконання тих чи інших функцій, досягнення визначених цілей, інший суб'єкт доповнює його ресурси своїми до необхідного і достатнього рівня, або бере на себе виконання його функцій" [9]. У той же час він наголошує, що під субсидіарністю "розуміють всю систему функцій і систему повноважень державної влади, які слід розподілити між суб'єктами (органами) таким чином, щоб кожна функція відповідала владному повноваженню суб'єкта і найбільш ефективно реалізовувалася саме цим суб'єктом через характер його повноважень" [9].

Ідея субсидіарності виникла на початку ХХ століття. Вона була викладена у папській Енцикліці Великого посту 1931 р. як засіб проти централізованої держави нацистського та соціалістичного типу. Точніше, метою ідеї була перешкода переродженню централізованої держави в авторитарну. На думку експерта проекту "Сприяння регіональному розвитку в Україні" професора Фрайбурзького університету Томаса Вюртенбергера, запровадження цього принципу вимагає від централізованої держави захисту місцевої та регіональної демократії, а також громадянських свобод. Держава, задіявши юридичні та адміністративні важелі, втручається тільки в тому випадку, коли регіональні або місцеві органи не в змозі справитися із завданнями самоврядування [2].

Досвід взаємодії державної влади й місцевого самоврядування в Німеччині (ФРН) є прикладом реалізації континентальної системи місцевого самоврядування в країні з федеративним устроєм, де органи місцевого самоврядування мають широку компетентність і значну незалежність від державних органів. У Німеччині місцеве самоврядування здійснюється громадами, містами, районами й муніципальними об'єднаннями громад, тобто всіма муніципальними утвореннями, що мають, крім державної адміністрації, також й органи влади, які обираються безпосередньо громадянами. Недоторканність місцевого самоврядування Німеччини як форми організації влади гарантується ст. 28 Основного закону. Хоча Конституція не містить гарантії недоторканності окремо взятої громади, але практика судочинства в конституційних судах федеральних земель вимагає для розпуску будь-якої громади (на підставі законів земель про

зміни адміністративно-територіального розподілу) наявності особливих інтересів суспільного добра [15, с. 24].

Децентралізація означає, що в рамках централізованої держави створюються самостійні одиниці як носії місцевого самоврядування, громади, комуни, регіони. В межах місцевих та регіональних утворень їм передаються функції нормотворчості та управління. Демократичні вибори до місцевих та регіональних парламентів забезпечують необхідну демократичну легітимацію їх юридичних та адміністративних функцій. Метою децентралізації влади є чіткий і збалансований розподіл повноважень, ресурсів і відповідальності між центральними органами державного управління й місцевого самоврядування. Як зазначає С. Давиденко, найважливішими необхідними складовими ефективності децентралізації є забезпеченість достатнього рівня адміністративної самостійності місцевих муніципалітетів, ефективна система взаємодії місцевих органів влади й громадськості із центральною владою й адекватна фінансово-бюджетна децентралізація, фінансове забезпечення місцевих бюджетів [5].

Так, у Німеччині протягом майже 200 років ефективно працює особлива організаційна структура управління регіонального рівня, яка називається “крейси” (у середньому від 150 до 300 тисяч населення) і відповідає українським районам. Рівень областей в Україні відповідає федеральним землям у ФРН (деякі з них за площею не перевищують область, але мають близько 5 мільйонів населення). Оскільки Німеччина є федерацією, побудова організаційної структури регіонального рівня – це завдання окремих федеральних земель. У сфері самоврядування крейс виконує всі публічні завдання, які виходять за межі компетенції громад у складі крейсу та спрямовані на надання послуг населенню крейсу. Типовими завданнями у сфері регіонального самоврядування серед інших є збір і утилізація відходів, охорона здоров'я, громадські автотранспортні перевезення, шкільний транспорт, планування будівництва і технічне обслуговування доріг у межах району, культура і мистецтво, а також промислові поселення регіонального значення. Як державний орган управління, окружне управління виконує всі державні завдання в межах району (крейсу). Ці завдання включають видачу дозволів на будівництво, реєстрацію автомобілів, видачу дозволів на здійснення підприємницької діяльності, діяльності у сфері громадського харчування, нагляд за водоймами і ґрунтовими водами, видачу закордонних паспортів і посвідчень осіб, а також правовий контроль за діяльністю громад [3].

Таким чином, перевага моделі управління на районному рівні – це чітке визначення меж компетенції у виконанні місцевих і державних справ, коли державні органи не дублюють діяльність органів місцевого самоврядування, а згідно з

принципом субсидіарності держава надає законодавчі та адміністративні права найменшій відповідній політико-адміністративній одиниці для вирішення її власних справ. Всі проблеми, які можна вирішити у межах місцевості та, відповідно, регіону, вилучаються із нормативного та адміністративного поля центральних органів державної влади [2].

Однак, в той же час, принцип субсидіарності допускає втручання вищого рівня управління в діяльність нижчого, якщо дії останнього впливають на інтереси сусідніх територій або співтовариства в цілому. Крім того, таке втручання може бути обумовлене необхідністю збереження рівності умов життя на території всієї держави й дотримання принципу правової або економічної єдності. Зокрема, у Німеччині в земельних положеннях про громади чітко вказується мета державного нагляду – захист муніципалітетів у їхніх правах і гарантія виконання ними їхніх зобов'язань. Захист здійснюється, головним чином, за допомогою консультування, але види державного нагляду розрізняються залежно від конкретного завдання. Державний контроль (нагляд) потрібен тому, що виникає необхідність підтримувати мінімальні стандарти державних послуг на місцевому рівні. На думку Ф.Л. Кнемайера, ціль державного контролю (нагляду) – забезпечення законності дій органів місцевого самоврядування й “гарантування інтересів держави в цілому у зв'язку з особливими місцевими інтересами комун” [10, с. 118], тобто контроль – це не стільки протипава правам, які гарантовані громадам, скільки корективи права громад на самоврядування. Державний контроль органів місцевого самоврядування грає позитивну роль, як що “він сприяє забезпеченню ефективності місцевого управління, стандартизації послуг, що надаються місцевою владою, захищає громадян від зловживання владою з боку місцевих органів” [16, р. 405].

Всі муніципальні утворення в Німеччині є юридичними особами, мають відособлене майно, самостійний бюджет, а також право вступати в юридично значимі відносини з третіми особами, бути позивачем і відповідачем у суді, діяти через власні органи управління. Завдання місцевого самоврядування регулюються федеральними й земельними законами. Держава делегує частину своїх функцій органам самоврядування, тому громади й райони виконують покладені на них функції або як інститути самоврядування, або від імені держави й за розпорядженням державного органу в рамках делегованих їм функцій.

При делегуванні повноважень центральними або регіональними органами влади органи самоврядування повинні, наскільки це можливо, мати право вибору в їх здійсненні залежно від місцевих умов, тобто мати відповідні гарантії для їхнього здійснення. Крім того, державні органи у процесі прийняття рішень, які безпосередньо стосуються місцевого самоврядування, повинні консультиватися з цими органами.

Делегування здійснюється на підставі закону й передбачає передачу фінансових засобів, необхідних для здійснення таких повноважень. Однак це підсилює контроль з боку держави за діяльністю органів місцевого самоврядування, які повинні не тільки дотримуватися закону, але й діяти відповідно до політичних пріоритетів уряду. Як вважає німецький вчений Р. Граверт, що досліджував проблеми місцевого самоврядування на прикладі ФРН, “у сучасній Німеччині (як і в інших країнах) доля місцевих органів влади як складових частин держави багато в чому залежить від підтримки з боку останньої. Нерозривно пов’язані з податковою й фінансовою державною системою, вони, скоріше, є частиною єдиного цілого, ніж незалежними територіальними одиницями, і можливість що-небудь розпочати на місцевому рівні більше залежить від загальної ситуації в державі, ніж від специфічних місцевих обставин” [4, с. 99].

До компетенції органів місцевого самоврядування ФРН відносяться: місцеві податки й збори, питання розвитку місцевої економіки, комунальні служби, служби підтримки громадського порядку, дитячі садочки, школи, лікарні тощо. Фактично місцеве самоврядування охоплює практично всі питання життєзабезпечення населення. Федерація й федеральні землі мають обмежену компетенцію – певні завдання, які перераховані й регулюються законами. Муніципалітети на території своєї громади в змозі займатися всіма справами, тобто мають загальну юрисдикцію, обмежену публічно-правовими завданнями.

Основним документом, що регулює юрисдикцію громад, є “Положення про громаду”, яке приймається самостійно кожною федеральною землею. Однак, у цілому дані положення дуже схожі. Крім того, Основний закон Німеччини містить норму, відповідно до якої громадам гарантується право регулювати всі справи місцевого співтовариства в рамках законів і під власну відповідальність. Завдання, які не під силу одному муніципалітету, не завжди передаються вищому рівню управління, але громади можуть вирішувати ці проблеми за допомогою об’єднання або шляхом добровільної угоди між собою. На думку автора, така гнучка система територіального самоврядування Німеччини допомагає муніципалітетам ефективно вирішувати ці завдання, які окремий муніципалітет не в змозі вирішити самостійно, не звертаючись за допомогою до інститутів державного управління.

Стосовно держави, муніципалітети вважаються частиною федеральних земель, тому в Німеччині між федерацією й муніципалітетами практично не існує прямих відносин. Всі основні питання взаємодії органів місцевого самоврядування з державою будуються за допомогою федеральних земель.

Зрозуміло, що надання права місцевого або регіонального самоврядування може бути безплідним, якщо громадяни не виявлять готовності до

переїмання на себе політичної відповідальності на місцевому або регіональному рівнях, тому, як підкреслює професор Т. Вюртенбергер, децентралізована держава має опиратися на громадянське суспільство (Civil Society) або, принаймні, сприяти формуванню такого громадянського суспільства [2].

Важливою гарантією місцевого самоврядування в ФРН є забезпечення фінансової самостійності, тобто права муніципалітетів на власні доходи. В Конституції Німеччини зазначено, що муніципалітети можуть стягувати власні податки (поземельні, на власність громадян і підприємств, землю, промислово-підприємницький дохід підприємств, споживання напоїв, утримання собак). Так, значна частина промислового податку перераховується муніципалітетами в земельний фонд для наступного перерозподілу цих надходжень між громадами. Муніципалітетам належить також певна частка прибуткового податку, який відраховують громадяни, і частка податку з обігу. Крім того, муніципалітети мають право стягувати зі своїх громадян і підприємств цільові збори й внески. Збори бувають як адміністративні, за конкретні офіційні дії громади (наприклад, за видачу дозволу на будівництво), так і збори за користування (наприклад, квитки на суспільні заходи, збори за збирання сміття тощо). Що стосується внесків, то вони являють собою одноразові грошові плати, за допомогою яких муніципалітет покриває інвестиційні витрати на створення, ремонт або модернізацію установ та об’єктів соціальної інфраструктури. Органи місцевого самоврядування можуть зажадати внесків від тих громадян і підприємств, котрим використання створених, відремонтованих (модернізованих) установ дає економічну вигоду. Однак, муніципальні платежі органи місцевого самоврядування можуть стягувати тільки на основі нормативно-правових актів громади, що повинні відповідати закону федеральної землі про муніципальні платежі.

Важливим джерелом доходів для муніципалітетів є також фінансові субсидії державної влади. Фонд субсидій формується за рахунок загальних податкових надходжень федерації й земель (прибутковий та корпоративний податок, податок з обігу). Таким чином, держава вилучає у найбільш забезпечених муніципалітетів частину засобів із метою їхнього перерозподілу на користь більш бідних муніципалітетів.

Муніципалітети у Німеччині мають можливість впливати на федеральні органи влади не тільки за допомогою земель, але й через муніципальні об’єднання, які є у кожній федеральній землі: “З’їзд міст” (для міст не районного підпорядкування), Союз міст і громад (для муніципалітетів районного підпорядкування) і З’їзд районів (для районів). Крім того, є й загальнофедеральні об’єднання: “З’їзд німецьких міст”, “Німецький союз міст і громад” і “Німецький з’їзд крейсів (районів)”. Муніципальні об’єднання мають постійні органи

управління, до складу яких входять представники організацій, що беруть участь у їх створенні. Фінансування діяльності органів управління муніципальними об'єднаннями здійснюється із внесків муніципалітетів, які є членами цих об'єднань, або за рахунок спеціальних державних дотацій. Для вироблення спільних позицій із захисту інтересів муніципальних об'єднань на загальноєвропейському рівні існує робоча співдружність муніципальних об'єднань. Муніципальні об'єднання регулярно обмінюються досвідом через роботу в комітетах, а також через розповсюдження між ними письмової інформації.

Усі законодавчі проекти, які торкаються місцевого самоврядування, відповідно до встановленої законодавчої процедури повинні враховувати бачення органів місцевого самоврядування, а це сповільнює законодавчу процедуру і дозволяє уникнути багатьох помилок. Така модель взаємодії між державою й муніципалітетами, яка побудована у ФРН, на практиці досить добре себе зарекомендувала, тому що посилює рівень зацікавленості громадян у процесах прийняття рішень як на місцевому і регіональному, так і на державному рівнях.

Що стосується України, то ідея впровадження такої форми субсидіарності, як децентралізація влади, що направлена на збільшення повноважень регіонів, пов'язується іноді з перспективою федералізації. Тому деякі дослідники вважають, що надання регіонам більших прав (східні і західні регіони країни мають різні пріоритети щодо вибору зовнішньоекономічних партнерів) потенційно може призвести до ситуації, коли внутрішні зв'язки між ними не зможуть протистояти різновекторним зовнішньоекономічним впливам [8]. Хоча, як вважає А. Колодій, для демократії децентралізація і такий її різновид, як федералізм, – це, насамперед, наближення влади до народу, тому що федералізм не дає сконцентрувати усю владу в руках центру, про що опосередковано свідчить приклад Німеччини, де в умовах відсутності унітарної держави не буде і тоталітаризму [14].

Учасники парламентських слухань “Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування” ще 12 жовтня 2005 року відзначили, що система побудови влади в Україні, з точки зору втілення конституційного принципу народовладдя, переживає глибоку системну

кризу, а діяльності органів місцевого самоврядування бракує ефективності [12]. Закінчується 2008 рік, і не зважаючи на політичну реформу України від 01.01.2007 р., за якою Україна за формою правління стала парламентсько-президентською республікою, ситуація в державі не стала більш стабільною. На думку автора, це показник відсутності децентралізації державної влади в країні, недостатній розвиток місцевого самоврядування, яке не надає у повному обсязі мешканцям територіальних громад своєчасні та якісні послуги.

Сьогодні децентралізація необхідна для формування ефективної влади, інакше неможливо реалізувати потужності та людський потенціал України для досягнення належного рівня якості життя її громадян; але децентралізація влади має бути спрямована на розв'язання політико-правових проблем місцевого самоврядування за рахунок розширення повноважень та фінансових можливостей територіальних громад, їхніх представницьких органів із перетворенням місцевого самоврядування на фінансово спроможний, ефективний та відповідальний інститут публічної влади [11].

Таким чином, аналізуючи взаємодію державної влади і місцевого самоврядування в Німеччині, побудовану на принципі субсидіарності, можна зробити висновок, що застосування цього принципу дозволило створити в країні дієві механізми гарантій і забезпечення місцевого самоврядування.

Внаслідок децентралізації влади місцеві громади отримали можливість самостійно вирішувати переважну більшість своїх справ та проблем і надавати громадянам, які проживають на території громади, якісні публічні послуги. Хоча, як зазначають німецькі дослідники, децентралізація влади в ФРН залежить від розширення обсягу фінансування, який дозволив би вирішувати значущу кількість державних завдань на місцевому та регіональному рівнях [2].

Досвід Німеччини показує також, що впровадження в життя принципу субсидіарності, тобто надання більших можливостей для забезпечення участі місцевої й регіональної влади, допомагає зберегти внутрішню єдність держави. Крім того, принцип субсидіарності допомагає захистити права територіальних громад, забезпечуючи їх всіма правовими засобами для захисту від свавілля державної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмет М.О., Євтушенко О.Н. Базові принципи діяльності територіальних інститутів управління в контексті Європейської хартії місцевого самоврядування // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 69. – Вип. 56. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 56-60.
2. Вюртенбергер Т. Історія та легітимізація децентралізованої держави. Електронний ресурс http://www.municipal.gov.ua/data/loads/2005_zbirmik_problemtrans_statta_vurtenberger.doc.
3. Вюртенбергер Т. Організаційна структура регіонального рівня в Німеччині. Електронний ресурс http://www.municipal.gov.ua/data/loads/2005_zbirmik_prob1_decentraliz_statta_vurtenberger.doc.
4. Граверт Р. *Финансовая автономия органов местного самоуправления в ФРГ* // *Государство и право*. 1992. – № 10. – С. 96-107.

5. Давиденко С.В. Европейские уроки децентрализации власти: разные подходы государства и органов местного самоуправления к административной реформе (финансовый аспект) <http://soskin.info/newsfoto/file/Feodosiya/Davidenko.doc>.
6. Европейская хартия местного самоуправления и ее значение. // Полис. 1998. – № 4. – С. 168-172.
7. Європейська хартія місцевого самоврядування // Місцеве самоврядування. – К., 1997. – № 1-2. – С. 90-94.
8. Іжак О. Принцип субсидіарності ЄС і межі його застосування в Україні. Електронний ресурс. <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/185.htm>.
9. Калиновський Б. Значення принципу субсидіарності для демократизації інституційної системи поділу влади в Україні. Електронний ресурс // http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_9/Kalynovsky.
10. Кнемайер Ф.Л. Организация местного самоуправления в Баварии (Основные структуры, особенности, недостатки) // Государство и право. – М., 1995. – № 4. – С. 107-121.
11. Матвієнко А. Місцеве самоврядування як ключовий суб'єкт децентралізації влади. Електронний ресурс. <http://www.viche.info/journal/959/>.
12. Постанова Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань “Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування”. Електронний ресурс. <http://www.oblrada.ks.ua/index.php?id=156>
13. Україна: звіт з людського розвитку 2003. Сила децентралізації. – Програма розвитку ООН. – К.: Видавництво: Бліц Принт, 2003. – 136 с.
14. Український федералізм: політичні аспекти. Незалежний культурологічний часопис “ї” // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2001/sem09-11.htm>.
15. Яцунська О.О. Чотири Кити реформування. Європейський досвід організації самоврядності. // Віче. – 2002. – № 7. – С. 22-27.
16. Punnett R.M. British Government and Politics. Aldershot, 1994. – 588 p.
17. Subsidiarity. Система управління інформацією з питань адаптації законодавства. Електронний ресурс. http://mis.ueplac.kiev.ua/tools/glossary/item_71/.
18. Subsidiarity. EU Glossary. Електронний ресурс. http://europa.eu/scadplus/glossary/subsidiarity_en.htm.